

Чепелик О. А.,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл

ФЛОРИСТИЧНА СИМВОЛІКА В ЛІРИЦІ ФРАНЦУЗЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ СИМВОЛІСТІВ

У статті досліджується рослинна символіка, що стала невід'ємною складовою творчості французьких і російських символістів кінця XIX – початку XX століття на тлі загальноєвропейських тенденцій.

Ключові слова: поетична уява, символ, рефлексія, візія, символізм.

В статье исследуется растительная символика, которая стала неотъемлемой составляющей творчества французских и русских символистов конца XIX – начала XX века на фоне общеевропейских тенденций.

Ключевые слова: поэтическое воображение, символ, рефлексия, визия, символизм.

The article is devoted the plant symbols which became the inalienable constituent of the original creation of the French and Russian symbolists of the end XIX to beginning XX of the century on the background of the European tendencies.

Key words: poetic imagination, symbol, reflection, vision, symbolism.

У різні періоди творчості французькі та російські символісти по-різному усвідомлювали флористичну символіку, що представляла собою своєрідну проекцію світу людей на світ рослин. О. Веселовський пов'язував це явище з анімізмом, з вірою людини в одухотворення явищ природи. На його думку, це дало підстави стверджувати про первісний взаємозв'язок людини та рослин [8, с. 49]. Образи квітів здавна несли в собі глибоке символічно-сміслові значення, що віддзеркалювали національну специфіку тієї чи тієї літератури та репрезентували найістотніші особливості етносу. Тому інтерес до флористичної символіки створював унікальний образ в поетичній уяві митців кінця XIX – початку XX століття, що являвся результатом взаємодії людини з природою – джерелом творчого натхнення, спокою та гармонії. Квіти, які стали об'єктом поклоніння та оберегами в родинно-побутових та календарних обрядах, засвідчили глибоку одвічну мудрість та філософію кожного народу в усій його складній та суперечливій єдності.

Метою даної статті є виявлення флористичної символіки, що створює метафоричний універсум, сповнений екзистенційними символами буття людини та природи. Досягнення мети передбачає на основі порівняльного вивчення поетичних творів представників французького та російського символізму простежити функціонування символіки рослин та висвітлити її реалізацію в індивідуально-авторській інтерпретації.

Хвилині переживання французьких та російських символістів втілилися в символах квітів, що дали поштовх до народження ряду нових, наповнених іншим змістом образних модифікацій. Йдеться передусім про органічну єдність світлого ефірного начала (сонця), душ рослин та митця як уособлення творчого розквіту від віталістичного буяння сил природи.

Символічний підтекст флористичної системи французьких та російських символістів найвиразніше уособлював той смисловий ореол, що навював за допомогою квітів певні асоціації, чия загадкова символіка створювала визначену стильову палітру. Фіксація почуттів в образах “польових квітів” – “les fleurs des champs” (“trèfle” – “клевера”, “luzerne” – “люцерни”, “blancs gazon” – “білих газонів”, “muguet” – “конвалій”, “campanule” – “дзвоника”, “dahlia – fleur grasse et riche” – “жоржини – м'якої та розкішної квітки” (П. Верлена), “hyacinthe” – “гіацинта”, “glaïeul fauve” – “дикого глідіолуса” (С. Маллярме), “renoncule” – “жовтця” (Ш. Бодлера), “букету небувалих сталювого кольору квітів”, “живих айстр”, “хризантем”, “кульбаб”, “розових тюльпанів” (А. Белого), “незабудок” (Ф. Сологуба), “маргариток”, “гліциній”, “магнолій” (В. Брюсова), “лісових фіалок, конвалій”, “гвоздик”, “рожевих кашок”, “нарцисів” (К. Бальмонта), “пунцових піонів” (В. Іванова) сприяли створенню візії-тиші в якій людина опинялася за межею людського світу, заглиблюючись у свої враження (“Les wagon filent en silence / Parmi ces sites araisés” – “Вагони мчаться в тиші / Серед заспокійливих ландшафтів” (П. Верлен)) [7, с. 23], мінливі відчуття (“Полусон, полусознанье / Грусть, но без воспоминанья / И всему простит душа ...” (І. Аненський)) [1, с. 31] та мрії (“Вдыхая воздух чистый / Я по траве росистой / Мечты мои несус” (Ф. Сологуб)) [14, с. 56].

Поезії “Le lethe” Ш. Бодлера, “Безсмертники”, “Цветы” В. Іванова, “Как цветок”, “Остров цветов”, “Цветок” К. Бальмонта, “Успокоение”, “Друзьям”, “Жизнь, шепчет он, остановись” А. Белого актуалізують світоглядну знаковість людської долі, що перебуває у безпосередньому зв'язку із рослинним світом. У творах, що побудовані як образно-мотивні варіанти і утворюють конструкцію обрамлення, зів'ялі та могильні квіти (“червоний мак”, “безсмертники-імортелі”, “златооки”, “колючий чортополох”, “фарфорові незабудки”) знаково репрезентують минуле кохання (“Et respirer, comme une fleur flétrie / Le doux relent de mon amour défunt” – “І дихати, як змарніла квітка / Приємний затхлий запах моєї померлої любові” (Ш. Бодлер)) [5, с. 21], душевну втіху, розраду (“Как цветок я хочу расцвести / И угаснуть без слова упрека / И в душе я сумею найти / Бесконечный расцвет златоока” (К. Бальмонт)) [2, с. 136], вічну божественну красу (“И когда, разлюбивши мечты / Я забудусь в могильной постели / Надо мной, в торжестве Красоты / Навсегда расцветут иммортели” (К. Бальмонт)) [2, с. 134], мучеництво (“Вот приложил к челу пучок / Колючего чертополоха” (А. Белый)) [3, с. 117], усвідомлення невідворотності руху людського життя в часі (“Не тронь нас. Мы унылы: / Мы ваших весн цветы / Вам на гробах лишь милы / Мы вам – цветы могилы” (В. Иванов)) [10, с. 37] та нагадування про неминуче, що чатує над життям кожного (“Пред взором неживым меня / Охватывает трепет жуткий / И бьются на венках, звеня / Фарфоровые незабудки” (А. Белый)) [3, с. 128].

У поезіях французькі і російські символісти відтворили притаманний для їх індивідуального світосприйняття букет квітів з різноманітними відтінками кольорів та специфічними запахами, що сугестували певний настрій, винятково співзвучний з людською душею майстра поетичного слова.

Перечитуючи твори французьких та російських митців бачимо, що найпоширеніша серед квітів є троянда. Оспівування омріяного квіткового символу свідчило про пошук ірреального світу, що наближало поетів до одвічних сфер символістської поезії – любові та гармонії в образній паралелі душа-квітка. У російських символістів троянда поставала символом потойбічного світу, смерті, мрії, земних пристрастей, палких почуттів, безнадійної любові, невинності, чистоти людських взаємин, тихої туги в душі, спокою та образом містичної коханої. Елегійний смуток у символістів, асоційований зі швидкоплинністю розквіту природи, з незахищеністю людини в земному бутті, акцентується знаковою семантикою образу змарнілих троянд.

У поетичному творі “Весна” В. Брюсова символ вінка з “темнокрасных роз”, схожого на “дивный нимб света”, уособлює вірність коханої музи поета. Російським символістом акцентується увага на наявність у троянд таємних колючок, які ще з християнських часів давали уявлення про неминучість розплати за гріхи в людському світі.

Прикметною рисою лірики Ф. Сологуба став вінок із “Кипридиных роз”, що сприймався як знак скорботи, печалі та горя:

Когда растворишь свою душу
В радостной чаше слез,
Выбросит море на сушу
Венок из Кипридиных роз [14, с. 275].

Цікавим у творах російського поета постає втілення у такій рослині зі специфічним запахом, як “роза Жакмино” образа Михайло Кузьміна та у квітці троянда – образа Вячеслава Иванова, якому притаманна “алая радость святого куста” і “яркая кровь полдня рдяного”, що сягають до оспіваного ним культу Діоніса. “Багрянный бутон, ком, шар, – на думку М. Епштейна, – своего рода ивановского мироздания, приобретающий облик розы, солнца, виноградной грозди, пламенеющего сердца ...” [15, с. 276]:

Розы Вячеслава Иванова
Солнцем лобызаемые уста [14, с. 260].

В системі поетичного пейзажу французьких символістів троянда розкривається як символ поезії, творчого натхнення (“Ce père nourricier, ennemi des chloroses / Eveille dans les champs les vers comme les roses” – “Цей живильний батько, ворог хлорозу / Вихоує в полі рими як купи троянд” (Ш. Бодлер)) [5, с. 11], хворобливого стану митця, що репрезентується мотивами усамітнення, зневіри, нудьги та розчарування в оточуючому світі, дівочої вроди (“Le sais-tu? Oui! / Pour moi voici des ans / Voici toujours que ton sourire éblouissant prolonge la même rose ...” – “Про це ти знаєш? Да!” – Ось для мене після стількох років завжди твоя посмішка сяє розою” (С. Маллярме)) [11, с. 142], жіночого ества, мучеництва (Et, pareille à la chair de la femme, la rose Cruelle, Hérodiade en fleur du jardin clair / Celle qu’un sang farouche et radieu arrose! – “Як жінки плоть, жорстока троянда, Іродіяда в квіту осяяного саду / Та, чия дика і променяста кров зрошує” (С. Маллярме)) [11, с. 127], тиші, невинності та жіночої досконалості (“Son cher corps rare, harmonieux / Suave, blanc comme une rose” – “Її миле тіло рідке, гармонійне, струнке / Приємне, біле як роза біла” (П. Верлен)) [7, с. 98] та слави.

У тонкому нюансуванні символу троянди у поезії російських символістів простежується посилення емоційної маркованості епітетів (“горние розы”, “страстные розы”, “властные розы”, “ядовитые розы”, “лунные розы”, “поникшие, скорбные, безответные розы”), акцентованих настроєм тривожної таємничості, відчуттям тимчасовості буття, недосяжності ідеалу та прагнення в надреальний світ – “неизведанных творческих грез” і “несказанных таинственных слов” (В. Брюсов). Визначальною складовою у змалюванні квітки троянди в поезії французьких символістів є пошук істинного буття в творчому саморозкритті, естетизація настроїв безнадійного смутку та усамітнення, спровокованого відчуттям марності існування митця в бездуховного суспільстві. Як бачимо, символисти майстерно змалювали разом з квіткою – “трояндою” образ культової рослини “лавра”, що вважався у С. Маллярме (“Et ce divin laurier des âmes exiles / Vermeil comme le pur orteil du séraphin que rougit” – “Цей божественний лавр, засланих душ / Мов палець янгола рожевоплемінкий”) [11, с. 42] та В. Иванова (“Роза, лиру под лавром певца, крест над могилой обвей”) – символом пригноблених суспільством людей та знаком скорботи [10, с. 167].

У поетичних творах “Роза обручения” В. Иванова, “И нет разлуки тяжелей” О. Блока, “Le rossignol” П. Верлена визначальним став мотив кохання “дівчини-троянди” та “поета-солов’я”, розроблений в любовній поезії Сходу (“Cor ardens rosa” В. Иванов):

Всех нежной Персии даров
Ты сладостней, цветов царица!
Ты – неги, песен и пиров
Наперсница. Ты – чаровница любви ... [10, с. 183].

Через метафоричну пісню солов’я, що символізував душу, присвяченій квітці троянді, поетизуються почуття любові як світової творчої сили. У відповідному контексті спів птаха являв собою не тільки пробудження природи навесні, але й щасливу дівочу любов (“А царь певцов поет – и под наитьем / Предутренним росу уронит роза / О женихе поет он, о влюбленном / Лелеет плен и чар не гонит роза” (В. Иванов)) [10, с. 26], урочисту хвалу коханій (“Чье ты солнце, соловей, славишь / От заката до зари? – Розы” (В. Иванов)) [10, с. 38], розлуку (“И нет разлуки тяжелей / Тебе, как роза, безответной, / Пою я, серый соловей / В моей темнице многоцветной” (О. Блок)) [4, с. 46] та муку кохання (“Plus rien que la voix – ô si languissante! / De l’oiseau que fut mon Premier Amour / Et qui chante encore comme au premier jour” – “Більше нічого окрім голосу – о настільки безсилний! / Птаха, що було моє Перше кохання / І який співає як в перший незабутній день” (П. Верлен)) [7, с. 111].

З емблематикою троянди пов’язана квітка лілеї, що співставлена з лотосом в символічній традиції Сходу. Для образотворчої індивідуальності поезій “Сентябрь” І. Аненського характерний образ лотоса у знаковій функції, інспірований ідеєю забуття та блаженства душі:

Но сердцу чудится лишь красота утрат,

Лишь упоение в замороженной силе;
И тех, которые уж лотоса вкусили,
Волнует вкрадчивый осенний аромат [1, с. 45].

У поезії “Les fleurs” А. Рембо увиразнюється образ “водяної лілії” – “la rose d’eau”, що уподібнюється космічному лотосу – образу виникнення світу зі первісних вод та взаємодії творчих сил сонця і місяця як джерела життя на землі (“Des pieces d’or jaune semées sur l’agate, des pilier d’acajou supportant un dome d’émeraude, des bouquets de satin blanc et de fines verges de rubis entourent la rose d’eau” – “Часточки жовтого золота, розсипані по агату, колонада червоного дерева під куполом смарагдовим, білі атласні букети та тонкі рубінові лози навколо водяної лілії” (А. Рембо)) [12, с. 265].

Квітка лілеї, що постала у різних народів неоднозначним символом, проступала в уяві символістів у своїх настроєво-нюансованих відтінках емоційно-сміслового ряду, що розширювала образну картину-видіння митців суголосну їхній світоглядно-естетичній системі.

У російських символістів (І. Анєнський, З. Гіппіус, Ф. Сологуб) полівалентний символ лілеї синтезує пам’ять про давні почуття, смерть, нездоланну силу кохання, що перетворилася крізь нашарування буднів в опадання білих лілей омертвілих мрій.

Згідно прадавній міфології квітка лілея була популярна в усій Європі, а у Франції Флер-де-Лис (від фр. “fleur-de-lys” – “квітка лілеї”) зустрічалася як емблема королів, невід’ємний елемент прапорів, гербів. У гербі Людовика IX Святого вона була разом з маргариткою. Три лілії були зображені на його прапорах під час хрестових походів. Вони означали співчуття, правосуддя, милосердя, три добродієності царствуючого “найдобришого короля” [13, с. 137]. Квітка лілії у поезії французьких символістів розкривається переважно через символ чистоти та непорочної краси (“Le lys naït blanc” – “Лілія народжується білою” (С. Маллярме), “purs comme un lys” – “чисті як лілія” (П. Верлен), смерті (“La blanche Ophélie flotte comme un grand lys” – “Бліда Офелія пливе як велика лілія” (А. Рембо)), Пресвятої Діви (“Comme un lys sous de pourpres sieux” – “Як лілія під пурпурними небесами” (П. Верлен)), вишуканості, розкоші (“Les grands lys orgueilleux se balancent au vent” – “Великі горді лілії гойдалися на вітру” (П. Верлен)), містико-екстатичного осягнення божественного абсолюту (“Et tu fis la blancheur sanglotante des lys / Qui, roulant sur des mers de soupirs qu’elle effleure / A travers l’encens bleu des horizons pâlis / Monte rêveusement vers la lune qui pleure” – “Ти явила страдницьку білину лілій / Що повільно пили над морями зітхань, легко торкаючись блакитного фіміаму горизонтів блідих / Мріючи піднятися до сяїв заплаканого місяця” (С. Маллярме)) [11, с. 39].

На відміну від французьких символістів у К. Бальмонта найчастіше з’являвся образ болотних лілей, які несли у собі натяк на контрасти людської душі (“И не манят их страсти преступные / Их волненья к себе не зовут”) [2, с. 46] і нюансування тасмничої закодованої мови безпристрасних почуттів в уявленому світі (“Распустились в болотной глуши / Белых лилий цветы молчаливые / И вокруг них шелестят камыши”) [2, с. 48]. У поезіях О. Блока, В. Іванова і В. Брюсова спостерігалися складні візерунки метафоричного образу лілеї, як-от (“лилия долины”, “лилия небес”), які передали ідею споглядання краси природи як імпульсу до творчості (“Заповеданных лилий / Прохожу я леса / Полны ангельских крылий / Надо мной небеса”) [4, с. 53] та осягнення абсолютної духовності, що навіювалися відчуттям чистоти та переливами білого кольору (“Встань, на лазури стройных скал / Души, белея, и зыбля девственный фиал, / Моя лилея”) [10, с. 41].

В атмосфері “благовонних” ароматів лілеї І. Анєнського відчувається найвищий рівень можливої психології напруги ліричного героя, що увиразнюється прийомом роздвоєння свідомості, коли на мить душа покидає тіло, опиняючись в ореолі недосяжної поетичності (“А ты, волшебница, налей / Мне капель чуткого забвенья”) [1, с. 24]. Але дивовижні пахощі квітки лілеї нагадують тлінність земного існування І. Анєнському, неминучу скінченність життя як закону природи З. Гіппіус, водночас породжуючи ілюзорність почуття кохання на тлі мотивів самотності та втоми від життя.

Мотив емоційної співзвучності інтимного почуття і краси природи розкривається у поетичних творах “Ночные цветы”, “Отцвели” К. Бальмонта та “Паралели” І. Анєнського в образі-символі туберози. У символістів ця квітка – повноцінний символ, у творенні якого важливу роль відіграє різнопланове нанизування значень, що дає митцеві змогу добирати таких асоціацій, які б заспокоювали, заколисували уяву. У фантастичному цвітінні запашної туберози – “королеви ночі” поети відчували солодкий, чуттєвий, сп’янілий аромат, що, згідно прадавнім повір’ям, символізував любов та жіночу красу в єдності з поривами ліричних героїв до бажаного, ідеального, духовного світу. Емоційна асоціативність ліричного вислову відобразилася в “душистом восторге” (К. Бальмонт) та квітухих магічних властивостей туберози, що допомогла осмислити переживання миттєвостей кохання митця (“... как мертвенный цвет туберозы / Чуть скользят очертанья поблеклых разлюбленных лиц” (К. Бальмонт)) [2, с. 52], ностальгійну тугу за своїм питомим світом (“Золотя заката розы / Клонит солнце лик усталый / И глядятся туберозы / В позлащенные кристаллы” (І. Анєнський)) [1, с. 56] та сум від тривалої розлуки з милою (“Как цветок, что еще не растратил в душе аромата / Я с тобою – я люблю – я с тобой – разлучен навсегда” (К. Бальмонт)) [2, с. 65], домальовуючи в душі героїв К. Бальмонта та І. Анєнського щось невимовлене та затамоване.

Увага до образів квітів французьких та російських символістів на означення п’яних пахощів, забарвленість яких, покликана відтворювати настрої філософського споглядання та пориву до злиття з божеством. Тут основне психологічне навантаження несуть запашний аромат від якого “поети творять несвідомо” аби вдихнути торжество життя. Приміром, ароматні, запашні квіти (“des jasmins agaçants” – “збуджені жасміни” (П. Верлена), “amarant” – “амарант” (А. Рембо), “lavande” – “лаванда”, “thym” – “чабрець”, “myrte” – “мирт” (С. Маллярме, Ш. Бодлер)) зумовлюють створення власного світу – світу неповторних почуттів і думок, де пахощі та звуки зливаються (“Chaque fleur s’évapore ainsi qu’un encensoir / Les sons et les parfum tournent dans l’air du soir / Valse mélancolique et langoureux vertige!” – “Кожна квітка димує немов кадилиць дим / Звуки й пахощі потрапляють

у повітря вечірньої години / Меланхолійний вальс та очманіння млосоє” (Ш. Бодлер)) [5, с. 59], створюючи неповторну музику втомленої душі (“De grandes fleurs avec la balsamique Mort / Pour le poete las que la vie étiole” – “Хай смерті ллється з них дмухняна чистота / Поету, що в житті зустрів болочу втому” (Ш. Бодлер)) [5, с. 59].

Сповна віддаючи належне наркотичним ароматам (“благоухаючого чобра”, “сонних амарантів, нарцисів, маків”, “сонячних крокосів”, “п’яних плющів” (В. Іванова), “нічних квітів”, “беладони” (К. Бальмонта), “левкоя” (Ф. Сологуба), “м’яти” (О. Блока), російські символисти в уяві творчої фантазії народжували ті діонісійські почування, які сприяли виникненню томливих вражень та відчуття повного самозабуття (“Быть как цветок полусонный / В блеске и шуме дневном / Внутренним светом светиться / Все позабыть, и забыться / Тихо, но жадно упиться тающим сном” (К. Бальмонт)) [2, с. 76]. У поезіях О. Блока та І. Аненського символ магічного маку уособлював безсилля (“Все маки пятнами – как жадное бессилье” (І. Аненський)) [1, с. 64] та тягар земного існування (“Золотые и красные маки / Надо мной тяготеют во сне” (О. Блок)) [4, с. 64].

Екзотичні квіти, що оживлювали творчу фантазію С. Маллярме, І. Аненського, В. Іванова, К. Бальмонта, створювали виразно візуальну картину флористичної краси: *цинерарія* (квітка із яскравим суцвіттям), *бромелія* (ярка квітка зі світло-зеленими листями), *анемона* (отруйна рослина із квітками різного кольору).

Усвідомлення власного духовного пошуку змушує В. Брюсова, та К. Бальмонта шукати фантастичну квітку папороті, що обертається “чарівною зорею” та втілює ідею творчого натхнення над буденним світом. Величезною є для митців її притягуюча та цілюща сила, що уособлює “нікем незримый свет” та здатність наближення до таємниць істинного знання (“Мне понятны будут строки / Ненаписанных страниц / И небесные намеки / И язык зверей и птиц” (К. Бальмонт)) [2, с. 84]. Контраст між золотоцвітною квіткою та чорною птьмою – “холодною”, “мертвою” та “мовчазною” навколо творить емоційну напругу, означеною у поетичних творах “Папоротник” К. Бальмонта та В. Брюсова образами людей, в яких утверджується незмінність поставленої мети – здобути ключ до пізнання омріяного світу, осяяти все навколо вогнем любові, щастя, істини та джерела душевної втіхи і краси. Поряд з цвітом папороті у поезії “Едельвейс” К. Бальмонта з’являється образ квітки едельвейса, що також формує основу символічної паралелі шукання квітів неземної краси і життєвого шляху митця як порівняння за недосяжним ідеалом (“Я на землю смотрю с голубой высоты / Я люблю эдельвейс, неземные цветы / Что растут далеко от обычных оков / Как застенчивый сон заповедных снегов” (К. Бальмонт)) [2, с. 123].

Проведене компаративне дослідження засвідчило численні модифікації флористичної символіки у творчості французьких та російських символістів. Відтінити специфіку знакової ролі рослинних образів допомогло б типологічне зіставлення і з художнім доробком українських символістів.

Література:

1. Анненский И. Избранные произведения / Иннокентий Анненский. – Л. : Худож. лит., 1988. – 736 с.
2. Бальмонт К. Д. Стихотворения / Константин Дмитриевич Бальмонт. – М. : Худож. лит., 1990. – 397 с.
3. Белый А. Сочинения : в 2-х / Андрей Белый. – М. : Худож. лит., 1990. – Т. 1 : Стихотворения. – 1990. – 528 с.
4. Блок А. Избранные сочинения : в 2 т. / Александр Блок. – М. : Худож. лит., 1955. – Т. 1 : Стихотворения. Поэмы. Театр. – 1955. – 814 с.
5. Бодлер Ш. Поезії / Шарль Бодлер; [пер. з франц. Д. Павличко, М. Москаленко]. – К. : Дніпро, 1999. – 272 с.
6. Брюсов В. Избранные сочинения : в 2 т. / Валерий Брюсов. – М. : Худож. лит., 1955. – Т. 1 : Стихотворения. Поэмы. – 1955. – 750 с.
7. Верлен П. Лірика / Поль Верлен; [пер. з франц. М. Рильський, М. Лукаш, Г. Кочур]. – К. : Дніпро, 1968. – 174 с.
8. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / Александр Николаевич Веселовский // Историческая поэтика. – М. : Высш. шк., 1989. – С. 59–74.
9. Гиппиус З. Живые лица : в 2-х т. / Зинаида Гиппиус; [под общ. ред. Е. П. Енишерова]. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Т. 1 : Стихи. Дневники. – 1991. – 398 с.
10. Иванов В. Собр. сочинений : в 4-т / Вячеслав Иванов. – Брюссель : Gedista, 1971. – Т. 1 : Cor ardens. Кормчие звезды. – 1971. – 872 с.
11. Маллярме Стефан Поезії / Стефан Маллярме; [пер., передм. і прим. О. Зуєвський]. – К. : Альбертський університет, 1990. – 190 с.
12. Рембо А. Поэтические произведения в стихах и прозе / Артюр Рембо. – М. : Радуга, 1988. – 544 с.
13. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура та ін.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
14. Сологуб Ф. Стихотворения / Федор Сологуб. – Л. : Советский писатель, 1978. – 679 с.
15. Эпштейн М. “Природа, мир, тайник вселенной ...”. Система пейзажных образов в русской поэзии / Михаил Эпштейн. – М. : Высш. шк., 1990. – 304 с.